

ПРО ПРИРОДУ ДЕЯКИХ АНОМАЛІЙ У СФЕРІ МОРФОНОЛОГІЇ (на матеріалі іменників на -н/я/)

Стаття присвячена проблемі регулярності морфологічних явищ. У ній з'ясовується, чим зумовлений особливий характер морфологічної регулярності, аналізуються ті чинники, що забезпечують появу тих чи інших морфологічних характеристик, а також причини відхилень від морфологічних закономірностей. У результаті аналізу морфологічної структури іменників на -н(я) автор доходить висновку, що морфологічні аномалії подеколи можуть бути пояснені тільки з залученням фактів інших мов і виступають, таким чином, одним із проявів мовної інтерференції.

Українська мова входить у перелік мов з розвинутими морфологічними системами, що підтверджується високою регулярністю в ній усіх засобів формального варіювання морфем (чергування фонем і наголосу, усічення, нарощення та накладання морфів), кожному з яких властиві свої правила й умови застосування [3;14]. Регулярність, як відомо, виступає важливою складовою аналізу будь-якого з лінгвістичних явищ. Найсуттєвішим компонентом її змісту є уявлення про повторюваність певних явищ, загальний характер правил, яким вони підпорядковуються [1, 209].

Так, усі іменникові основи, що містять у фіналі парнотверду фонему, перед прикметниковим суфіксом **-ан-** зазнають чергування типу *С/С'*: *глина-глиняний, масло – масляний*, а в словотвірних парах *кенгуру – кенгуреня, апріорі – апріорний, Сухумі – сухумський* фінальні елементи незмінюваних іменників усікаються, щоб надати твірній основі типового, тобто консонантного, вигляду. Йдеться, отже, про повторюваність у відповідних умовах тих чи інших морфологічних явищ, їх закономірний, а значить, і регулярний характер.

Варто зауважити, що не всі дослідники поділяють думку щодо доцільності застосування поняття регулярності стосовно морфологічних модифікацій. О.О.Реформатський, наприклад, вважає

морфонологію “поштучним відділом” мови [11, 118]. Більше рації, на наш погляд, мають ті вчені, що зараховують морфонологічні явища до числа регулярних, наполягаючи водночас на особливому характері морфонологічної регулярності: морфонологічні правила цінують здебільшого вибірково і характеризують лише визначене коло форм. У парах *самбо – самбіст*, *гетто – геттоїзм* підготовка основ незмінюваних іменників до дериваційної взаємодії з суфіксальними морфами відбувається по-різному: у першому консонантизація основи досягається усиченням вокального сегмента, у другому – введенням субморфа *-j-*. Подеколи фонологічна структура твірних допускає прийняття альтернативних рішень щодо морфонологічного оформлення похідних форм: *аорта – аортальний* і *аортний*, проте тільки *кафедра – кафедральний*.

Взаємодія протилежно спрямованих тенденцій призводить нерідко до появи цілком нормативних дублетних форм, як-от: *Венеція – венеційський* і *венеціанський*, *негр – негритянський* і *негрський*. Вибірковість морфонологічних правил, наявність у системі мови морфонологічних варіантів не є підставою для заперечення регулярності морфонологічних змін. Вони, на нашу думку, повністю узгоджуються з закономірністю, підміченою свого часу Ф. де Сосюром: “Синхронічні закони є загальними, але не обов’язковими. Тобто в мові немає жодної сили, яка б гарантувала збереження регулярності, властивої певному явищу” [15, 109].

Проте трапляються такі формальні видозміни морфем, які важко узгодити з чинними морфонологічними закономірностями і тенденціями. Їх окреслюють поняттям морфонологічні аномалії. Останні частіше зумовлюються екстралінгвістичними, аніж лінгвістичними факторами, а подеколи й нав’язуються мові. На підтвердження сказаного проаналізуємо морфонологічні характеристики словозмінних і словотвірних форм, пов’язаних з іменниками жіночого роду на *-н/я/*, тобто такі формальні характеристики структури слова і його складових морфем, які, не руйнуючи їхньої (морфем) тотожності, допомагають сигналізувати тим чи іншим способом про зміну їхніх граматичних ролей [10, 16].

У лексичному складі мови іменники на *-н/я/* утворюють досить-таки численну (за даними “Інверсійного словника”) групу –

майже 400 одиниць. Переважна більшість із них – це слова похідні: *брехня, індичня, вівчарня, цукорня*, однак є серед них і такі, що сучасною мовною свідомістю сприймаються як непохідні форми: *дзьобня, бодня, лазня, гривня*. Окрему, чисельно невелику групу складають запозичені, здебільшого нечленовані субстантиви: *лютя, кельня*, пор. з морфологічно членованим *кухня*.

Похідні іменники розподіляються між такими словотвірними типами:

I – віддієслівні похідні, що позначають місце дії чи назви приміщень певного призначення, а також виробництва, розташованих у цих приміщеннях: *купати – купальня, сікти – сікарня, курити – курільня*;

II – віддієслівні утворення зі значенням опредметненої дії, але з виразним розмовним характером (крім *борня*): *різати – різня*;

III – деривати, що позначають знаряддя дії: *довбати – довбня*;

IV – іменники – назви наслідків дії: *брехати – брехня*;

V – назви приміщень певного призначення, мотивовані найчастіше назвами осіб – представниками певного фаху, назвами виробів, а також тварин чи птахів, для яких збудовано це приміщення: *конюх – конюшня, цегла – цегельня, вовк – вовківня, голуб – голуб'ятня*;

VI – збірні назви людей і тварин, переважно розмовного характеру з негативним емоційним забарвленням: *комар – комарня, офіцер – офіцерня*;

VII – відчислівникові похідні зі значенням опредметненої кількості: *двоє – двійня* або предмета: *шестеро – шестірна/шестерня*.

Попри всю відмінність словотвірних характеристик, у морфонологічному плані аналізовані іменники слід визнати ідентичними структурами: їхні фінали мають однакову будову *-att* (*a* – голосна фонема, *t* – приголосна). Це дозволяє прогнозувати однаковість морфонологічної поведінки основ у словозмінних та словотвірних парадигмах. Так, форму О.в. однини усіх без винятку іменників на *-ня/* маркує альтернація *н'/н*: *брехня – брехнею*,

рідня – ріднею, комашня – комашиною, гризня – гризною, кухня – кухнею.

Однак абсолютна тотожність морфонологічних структур аналізованих основ виключена, оскільки вони мають потрапляти в одні і ті самі морфонологічні позиції, характер яких визначають обмеження як граматичного, так фонетичного, точніше фонематичного порядку [5, 16]. Проте домогтися цього важко, бо поєднання з різними за фонемним складом суфіксами зумовлює нерідко різний характер морфонологічних змін. Крім цього, важливо, що семантично іменники на *-н/я/* не є однорідними. Це в свою чергу зумовлює їхню граматичну відмінність, а відтак і морфонологічну. Так, іменники II, VI, частково IV та VII словотвірних типів належать до групи *singularia tantum*. Тому їхні основи не зазнають альтернації *O//e*, яку спостерігаємо в основах решти іменників перед нульовою флексією Р. в. множини: *малярня – малярень, брехня – брехень, довбня – довбень, черешня – черешень, сотня – сотень, лазня – лазень, люшня – люшень, лютя – лютень.*

На тлі цих словоформ дещо несподіваною і мало вмотивованою виглядає форма *кухонь* від *кухня*. Слово це відоме сьогодні усім слов'янським мовам. В українську воно запозичене з польської мови. Польське *kuchnia* в свою чергу виступає запозиченням з германських мов. “Словник української мови” так тлумачить його значення: “Спеціально пристосоване приміщення з піччю, плитою і т. ін. для готування їжі //Готування їжі// чого, перен. ірон. Про скриту, закулісну сторону якої-небудь негативної діяльності. 2. Набір страв, характер харчування” [СУМ IV, 420].

Як видно зі словникової дефініції, у семантичну структуру лексеми *кухня* входить сема “приміщення”, подібно як у словотвірно мотивованих словах типу *кав'ярня, сушарня, солеварня* тощо. Наявність у системі мови спільнокореневих *куховар, кухар, кухарчук* дозволяє вичленовувати у цьому слові корінь *кух-* та суфікс *-н'-*. Така структурно-семантична подібність дозволяє прогнозувати і подібність морфонологічну. Тобто форма Р. в. множини мала б виглядати власне так: *кухень*. Натомість усі сучасні словники подають як єдино правильну форму *кухонь*. Ї тільки “Правописний словник” Г.Голоскевича фіксує обидві форми – *кухонь і кухень*.

Таке ж відхилення від морфонологічної норми (чергування *О/о*, а не *О//е*) спостерігаємо й у похідних від слова *кухня* – зменшено-пестливій формі *кухонька* та ад'єктивному дериваті *кухонний*, пор. з утвореннями від інших основ: *довбня* – *довбенька*, *брехня* – *брехенька*, *стайня* – *стаєнний*, *бойня* – *боєнський*, *шестірна* – *шестеренний*, *шестеренчастий*, *сотня* – *сотенька*, *сотенний*. Зауважимо, що альтернація *О//е* ще менш послідовно проявляє себе у словотвірних рядах іменників на *-н/я/*, аніж у їхніх словозмінних парадигмах. Для її включення необхідно, щоб суфіксальний морф належав до числа консонантних. У цілому ж іменники на *-н/я/* не відзначаються високими породжувальними можливостями, частина з них виступає граничними складниками словотвірних ланцюжків [8, 153]. Крім цього, деякі з іменників на *-н/я/* значення ознаки за належністю можуть передавати з допомогою вокалічних прикметникових суфіксів-*-ев-*: *лазня* – *лазневий*, *плавні* – *плавневий*, що викликає альтернацію *н//н* у фіналі твірної основи, або ж *-ан-*: *лікарня* – *лікарняний* (морфонологічна зміна – чергування наголосу).

Форму *кухонька* можна було б прийняти, виділивши суфікс *-оньк-*, як цілком нормативну (пор. весна – веснонька), якби не прикметник *кухонний*, де зміну *О* в *о* важко узгодити з будь-якою з чинних морфонологічних закономірностей. Проте власне його пропагують усі сучасні словники. Натомість С. Караванський визнає тільки форму *кухенний*. Він, зокрема, пише: “Логічність цієї форми неважко бачити з такої схеми: *злидні* – *злидений*, *пісня* – *пісенний*, *плісня* – *плісенний*, *сотня* – *сотенний*, *стайня* – *стаєнний*” [7, 61]. Зрештою, форму *кухенний*, а також *кухняний* як відповідники до російського *кухонный* пропонує і “Словарь української мови” Б. Грінченка. У “Правописному словнику” Г. Голоскевича подаються обидві форми саме у такій послідовності – *кухонний* і *кухенний* [2, 191]. Зауважимо наостанок, що демінутив *кухенька* фіксує й “Етимологічний словник української мови”.

Можна б припустити, що форма *кухонь* закріпилася в мові під впливом форм *поверхонь*, *суконь* від *поверхня*, *сукня*, якби не периферійний характер зазначених іменників у групі субстантивів на *-н/я/*. Він зумовлений нечіткістю, непрозорістю їх словотвірної

структури та внутрішньої форми. Словникова стаття багатозначної лексеми “поверхня” [СУМ VI, 649] засвідчує, що жодна з її семем не містить прямої вказівки на твірне слово, хоча нашою мовною свідомістю воно сприймається як морфологічно членоване: *по-верх-н-я*, що й відображають морфемні словники [17, 268].

Подібне спостерігаємо й у випадку з іменником *сукня*, який має значення: жіночий одяг, верхня частина якого, що відповідає кофті, становить єдине ціле з нижньою частиною, що відповідає спідниці. Можна погодитися з зауваженням Є.А. Карпіловської, що семантика цього слова лише асоціативно пов’язана з семантикою спільнокореневої дієслівної основи, яка виступає твірною для аналізованого іменника з можливою парафразою “Те, що зсукали”, де суфіксу – *н’*- лише метафорично можна приписати розрядне значення “наслідок дії” [8, 124].

Не варто, проте, відкидати і можливу мотивацію слова *сукня* віддієслівним дериватом *сукно*, пор. у Б. Грінченка: “Платье (женск.), суконная юбка”. На подібний висновок наптовхує і словникова стаття слова “сукно” етимологічного словника Г. П. Циганенко [16, 412]. У похідних від *сукно* абсолютно закономірно на місці давнього *ъ* перед консонантним слотовірним суфіксом виступає *о*: *суконний*, *суконце*, подібно як у *вікно* – *віконний*, *віконце*. Варто додати, що І.Т.Яценко вважає слово *сукня* морфологічно неподільним.

Нечіткість слотовірних зв’язків зумовила, на наш погляд, варіантність морфологічної структури демінутивних утворень від слова *сукня*: *суконька* – словник Б. Грінченка, *суконька*, *суконка* (з пом. рідко), *сукенка*, *сукеночка*, *сукенчина* – СУМ. Можливо, за аналогією до них зменшено-пестливе *суконце* має морфологічного дублета з чергуванням *О/е* у твірній основі: *сукенце*.

Морфологічні характеристики субстантивів *поверхня* і *сукня* не могли, на нашу думку, істотно вплинути на формування морфологічних характеристик словозмінних і слотовірних форм від слова *кухня*. Більш переконливою видається думка щодо чужомовного (російськомовного) впливу на характер його морфологічної структури, пор. з рос. *кухонный*, *кухонька*, *кухонь*, які в принципі також не дуже узгоджуються з чинною тут

морфологічною нормою, пор.: *башня – башен, башенка, таможня – таможен, таможенний, песня – песен, песенка, песенний*.

Передбачуваність альтернативі *О//е* у словозмінних і словотвірних формах іменника *кухня* та аномальний характер зміни *О//о* підтверджують дані інших мов. Зокрема у польській мові поряд з *suknia – sukienka* функціонує *kuchnia – kuchenka*. Варто також додати, що сучасний іменниковий суфікс *-н’-*, який творить похідні зі значенням “приміщення”, сформувався на основі давнього *-ьн-*, а тому появу випадного *е* у відповідних морфологічних позиціях слід уважати й етимологічно вмотивованою.

Спостережено ще одну морфологічну аномалію в групі іменників на *-н/я/*. Вона стосується демінутивних утворень з суфіксом *-к-* від слів *стайня* і *шестіря*. Загальновідомо, що у переважній більшості похідних приєднання цього афіксального морфа не викликає депалаталізації кінцевих консонантів, які входять у корелятивний ряд за твердістю/м’якістю: *земля – земелька, Ганнуся – Ганнуська, бабуня – бабунька*. Єдина зміна, що відзначається високим ступенем регулярності перед цим суфіксом, – це чергування *з, к, х* з *ж, ч, ш*, а також *ц* з *ч*: *волоцюга – волоцюжка, рука – ручка, муха – мушка, молодиця – молодичка*. Це чергування може самостійно маркувати похідну форму: *книга – книжка* чи у поєднанні з іншими морфологічними змінами – з чергуванням голосних в основі твірного слова: *дорога – доріжка* або з чергуванням голосних і наголосу: *нога – ніжка*.

Дериват *стаєнка*, усупереч сказаному, закріпився в сучасній мові з чергуванням кінцевого константа твірної основи. При творенні такого типу похідних від іменників на *-н/я/*, хай і поодиноких, ця морфологічна зміна не включається в дериваційний процес: *довбня – довбенька, кухня – кухонька/кухенька, сукня – суконька* (хоча є і *суконка*), *брехня – брехенька* (див. ще *побрехенька*), *купальня – купаленька* тощо. Вони засвідчують морфологічну вмотивованість форми *стаєнька*, яку поряд із *стайничка, стаєнка, стаєночка* фіксує “Словарь української мови” Б. Грінченка. Є.А. Карпіловська також наводить цей деривант у числі похідних від *стайня* (разом зі *стаєнка, стаєнний*) [8, 153].

Формування морфонологічної структури цього слова, ймовірно, теж відбувалося під чужомовним впливом. Як російська, так і польська мови послідовно виявляють у цій позиції тільки тверді консонанти: рос. *башенка, басенка, песенка*, пол. *kuckenka, sukienka*.

Морфонологічну зміну *н'//и* у структурі демінутива *шестерінка* (від *шестірна*) теж неможливо вивести з чинних у сучасній мові морфонологічних закономірностей. Логічно припустити, що вона сформувалася за аналогією до морфонологічної структури російського деривата *шестеренка*, який виступає зменшено-пестливою формою до *шестерня* (укр. *шестірна*). Обидва слова – українське *шестірна* і російське *шестерня* – мають значення: зубчасте колесо, яке передає рух. Таке їх тлумачення не засвідчує прямих дериваційних зв'язків з числівником *шість*. Відбулася, отже, повна лексикалізація словотвірного значення. І хоча морфемні словники послідовно виділяють у них корінь *шест-* (див., наприклад, *шест-ер-ен-и-ий*), маємо підстави говорити про початок процесу спрощення морфемної будови слова *шестірна*. Це в свою чергу спричиняється до послаблення вимог щодо характеру оформлення плану вираження як іменника *шестірна*, так і похідних від нього слів.

Морфонологічні альтернативи, отже, належать до числа регулярних мовних явищ. Їх послідовний вияв залежить від багатьох чинників, найголовніший з яких – характер фонемної будови тих сегментів поєднаних у структурі слова морфем, що безпосередньо стикаються один з одним. Відхилення від морфонологічної норми можуть виникнути в результаті аналогічних впливів – як внутрішньомовних, так і чужомовних.

1. Булыгина Т.В. Проблема теории морфологических моделей – М.: Наука, 1977. – 198 с.
2. Г. Голоскевич. Правописний словник. – Львів: Лілея, 1994. – 460 с.
3. Городенська К.Г., Кравченко М.А.В. Словотвірна структура слова. – К.: Наук. думка, 1981. – 198 с.
4. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – Т.І. – К.: Наук. думка, 1982. – 631 с.; Т.2 – К.: Наук. думка, 1985. – 570 с.; Т. III – К.: Наук. думка, 1989. – 548 с.
5. Земская Е.А. О понятии “позиция” в словообразии // Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование. Членимость слова. – М.: Наука, 1975. – С. 14-26.

6. Інверсійний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1985. – 811 с.
7. Караванський С. Секрети української мови. – К.: Кобза, 1994. – 151 с.
8. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К.: Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України 1999. – 297 с.
9. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. – К.: Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України, 1998. – 434 с.
10. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфология в описании языков. – М.: Наука, 1983. – 119 с.
11. Реформатский А.А. Фонологические этюды. – М.: Нааука, 1975. – 214с.
12. Славянская морфология: Субстантивное словоизменение. – М.: Наука, 1987. – 264 с.
13. Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970-1980. Т.І. – ХІ.
14. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 405 с.
15. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
16. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Рад. шк., 1970. – 597 с.
17. Яценко І.Т. Морфемний аналіз: Словник-довідник: У 2 т. – К.: Вища шк., 1980-1981.

Мария Федурко. К природе отдельных аномалий в сфере морфологии (на материале существительных на -н/я). Стаття посвящена проблеме регулярности морфографических явлений. В ней устанавливается, чем обусловлен особый характер морфологической регулярности, анализируются те факторы, которые обеспечивают появление определенных морфологических характеристик, а также причины отклонений от морфологических закономерностей. В результате анализа морфологической структуры существительных **-н(я)** автор приходит к выводу, что отдельные морфологические аномалии могут быть объяснены лишь влиянием других языков и выступают, таким образом, одним из проявлений языковой интерференции.

Maria Fedurko. To the character of some anomalies in the sphere of morphonology (on the material of -н/я nouns). The article is devoted to the problem of regularity of morphonological phenomena. It is explained how special character of morphonological regularity is

determined, the factors ensuring the appearance of certain morphonological descriptions as well as reasons of deviations from morphonological objective laws are analysed. As a result of the analysis of the morphonological structure of *-н/я* nouns, the author arrives to the conclusion that morphonological anomalies sometimes can be explained only by the influence of other languages, thus being one of the manifestations of interlingual interference.